
HORTUS FLORILEGIUM: L'ARRIBADA DE LES PLANTES EXÒTIQUES A CASA NOSTRA I EL NAIXEMENT D'UNA NOVA PROFESSION

Jordi Cartaà

Professor jubilat d'Història de la Jardineria
Institut Rubió i Tudurí, Escola de Jardineria, Barcelona

REBUT: 28 de febrer de 2019 - ACCEPTAT: 26 d'abril de 2019

RESUM

Entre els segles XVI i XVIII es produeix l'arribada als jardins d'aclimatació espanyols de diverses espècies ornamentals provinents d'Amèrica que s'aniran difonent per Europa. Posteriorment, a finals del segle XVIII, a causa de les noves modes en jardineria i de l'aparició de l'higienisme, s'anirà incrementant la demanda de jardins i plantes tropicals procedents de tots els indrets del món. Aquest fet propiciarà durant la primera meitat del segle XIX l'aparició d'una nova professió al nostre país, la del viverista, que aclimatarà i comercialitzarà una gran varietat d'espècies exòtiques que regularment exhibirà en exposicions i concursos de plantes i flors, esdeveniments que van tenir un gran ressò ciutadà.

PARAULES CLAU: jardineria, horticultura, viverista, espècies exòtiques, Països Catalans, segles XVI-XIX.

HORTUS FLORILEGIUM: LA LLEGADA DE LAS PLANTAS EXÓTICAS A NUESTRO PAÍS Y EL NACIMIENTO DE UNA NUEVA PROFESIÓN

RESUMEN

Entre los siglos XVI y XVIII se produce la llegada a los jardines de aclimatación españoles de diversas especies ornamentales procedentes de América que se irán difundiendo por Europa. Posteriormente, a finales del siglo XVIII, debido a las nuevas modas en jardinería y a la aparición del higienismo, se irá incrementando la demanda de jardines y plantas tropicales procedentes de todos los rincones del mundo. Este hecho propiciará, ya en la primera mitad del siglo XIX, la aparición en nuestro país de una nueva profesión: la de viverista, que aclimatará y comercializará una gran variedad de especies exóticas que exhibirá regularmente en exposiciones y concursos de plantas y flores, eventos que tuvieron un gran impacto ciudadano.

PALABRAS CLAVE: jardinería, horticultura, viverista, especies exóticas, Países Catalanes, siglos XVI-XIX.

HORTUS FLORILEGIUM: THE ARRIVAL OF EXOTIC PLANTS IN OUR COUNTRY AND THE BIRTH OF A NEW PROFESSION

ABSTRACT

Between the 16th and 18th centuries, a number of ornamental plant species from the Americas reached the Spanish acclimatization gardens, spreading throughout Europe from there. Subsequently, at the end of the 18th century, the demand for such gardens and tropical plants from around the world steadily increased as a result of new trends in gardening and the emergence of hygienism. During the first half of the 19th century, this phenomenon fostered the rise of a new profession in our country: that of the nursery gardeners who acclimatized and marketed a large variety of exotic species that they regularly displayed in plant and flower exhibitions and competitions, which were very popular.

KEYWORDS: gardening, horticulture, nursery gardening, exotic species, Catalan Countries, 16th-19th centuries.

1. INTRODUCCIÓ

Amb la descoberta i l'exploració d'Amèrica es va obrir un món de varietat vegetal desconegut fins aleshores. L'afany inicial, limitat estrictament a l'àmbit de la ciència, fou per les noves espècies de caràcter alimentari o medicinal o les que poguessin aportar alguna utilitat. Les plantes ornamentals, doncs, van quedar relegades a un segon terme i va ser a poc a poc en el temps que es van anar incorporant com a rareses als grans jardins europeus del sis-cents i el set-cents (Pueyo, 2015).

Aquest treball pretén, d'una banda, donar a conèixer algunes plantes ornamentals que es van introduir a Europa a través de la Península durant els segles XVI-XVIII, aspecte molt poc estudiat fins ara. De l'altra, analitzar els motius i les raons de l'increment exponencial de la demanda de plantes exòtiques i de la jardineria en general durant el segle XIX, que va afavorir l'aparició d'un nou col·lectiu professional vinculat a la producció d'espècies vegetals al·lòctones.

2. L'ARRIBADA DE PLANTES AMERICANES ORNAMENTALS DURANT ELS SEGLES XVI I XVII

A diferència d'altres estats europeus, a casa nostra mai s'ha tingut gaire interès a reivindicar la primícia de l'arribada de nombroses plantes americanes de gran valor ornamental. A part de les molt estudiades plantes alimentàries com el blat de moro, el moniato, la pinya americana o el tabac, que ja són descrites per Colom,¹ el cacau, la patata i el tomàquet van ser coneguts durant el segle XVI. Juntament amb aquestes plantes, de manera més discreta també en van arribar d'altres que, per la seva bellesa, es plantaven als jardins.

El 1604 Gregorio de los Ríos va publicar *Agricultura de jardines*,² la primera monografia de jardineria d'Europa. Aquesta obra ja incloïa algunes plantes d'ús ornamental provinents d'Amèrica, com l'atzavara (*Agave americana*), la canya d'Índia (*Canna indica*), els fanalets (*Cardiospermum halicacabum*), el bitxer (*Capsicum frutescens*), les campanetes (*Ipomoea purpurea*) i els tomàquets (*Lycopersicon esculentum*), portades per Hernan Cortés el 1521 i que van ser planta ornamental a Anglaterra i als Estats Units fins a la fi del segle XVIII

1. Respecte al blat de moro, indicava «que es una simiente que haze una espiga como una maçorca, de que llevé yo allá, y ay ya mucho en Castilla» (1498); dels moniatos, que «tienen sabor propio de castañas, y no ay quien no crea, comiéndolas, que no sean castañas» (1492), i de les pinyes, que «eran como unas alcachofas, pero cuatro veces más altas, que daban una fruta con forma de piña, dos veces más grande y parece saludable» (1493) (Pardo i López, 1993, p. 145 i 153).

2. Vegeu un estudi complet d'aquesta monografia a Fernández Pérez (1991). Sobre l'agricultura i la jardineria del Renaixement, vegeu Cartaà (2008), on es tracta l'obra de Gregorio de los Ríos.

J. Cartaïà

(taula 1). No cal dir que faria falta una recerca molt més exhaustiva per a poder ampliar el nombre de les espècies ornamentals que van entrar a Europa a través d'Espanya.

TAULA I. *Algunes plantes introduïdes a Europa, a través d'Espanya, durant els segles XVI-XVIII*

Nom científic	Nom de G. de los Ríos (1604)	Nom català	Nom castellà	Notes
<i>Agave americana</i>	Maguey	Atzavara	Pita	
<i>Aloysia citrodora</i>		Marialluïsa	Hierba luisa	1
<i>Alstroemeria pelegrina</i>			Pelegrina, azucena de Lima	2
<i>Canna indica</i>	Caña marina	Canya d'Índia	Caña de las Indias	3
<i>Cardiospermum halicacabum</i>	Besicos de monja	Fanalets	Farolillos	
<i>Capsicum frutescens</i>	Guindillos de las Indias	Bitxera	Chili	
<i>Dahlia sp</i>		Dàlia	Dalia	4
<i>Fuchsia magellanica</i>		Fúcsia	Pendientes de la reina	
<i>Ipomoea quamoclit</i>	Campanillas purpúreas turquesadas	Campaneta	Campanillas moradas	
<i>Lycopersicon esculentum</i>	Pomates	Tomàquets	Tomates	5
<i>Mirabilis jalapa</i>	Mexicanes, maravillas	Flor de nit	Don Diego de noche	6
<i>Nicotiana tabacum</i>	Tabaco	Tabac	Tabaco	7
<i>Passiflora coerulea</i>		Passionera	Pasionaria	8
<i>Phytolaca dioica</i>		Bella ombra	Ombú, bella sombra	9
<i>Polianthes tuberosa</i>		Vara de Jessè	Vara de Jesé	
<i>Schinus molle</i>	Muelle	Pebrer bord	Falso pimentero	10
<i>Tagetes erecta</i>	Claveles de las Indias	Clavell de moro	Tagetes, clavel de la India	11
<i>Tropaeolum majus</i>	Mastuerço de las Indias	Caputxina	Capuchina	12

FONT: Elaboració pròpia a partir de diverses fonts bibliogràfiques.

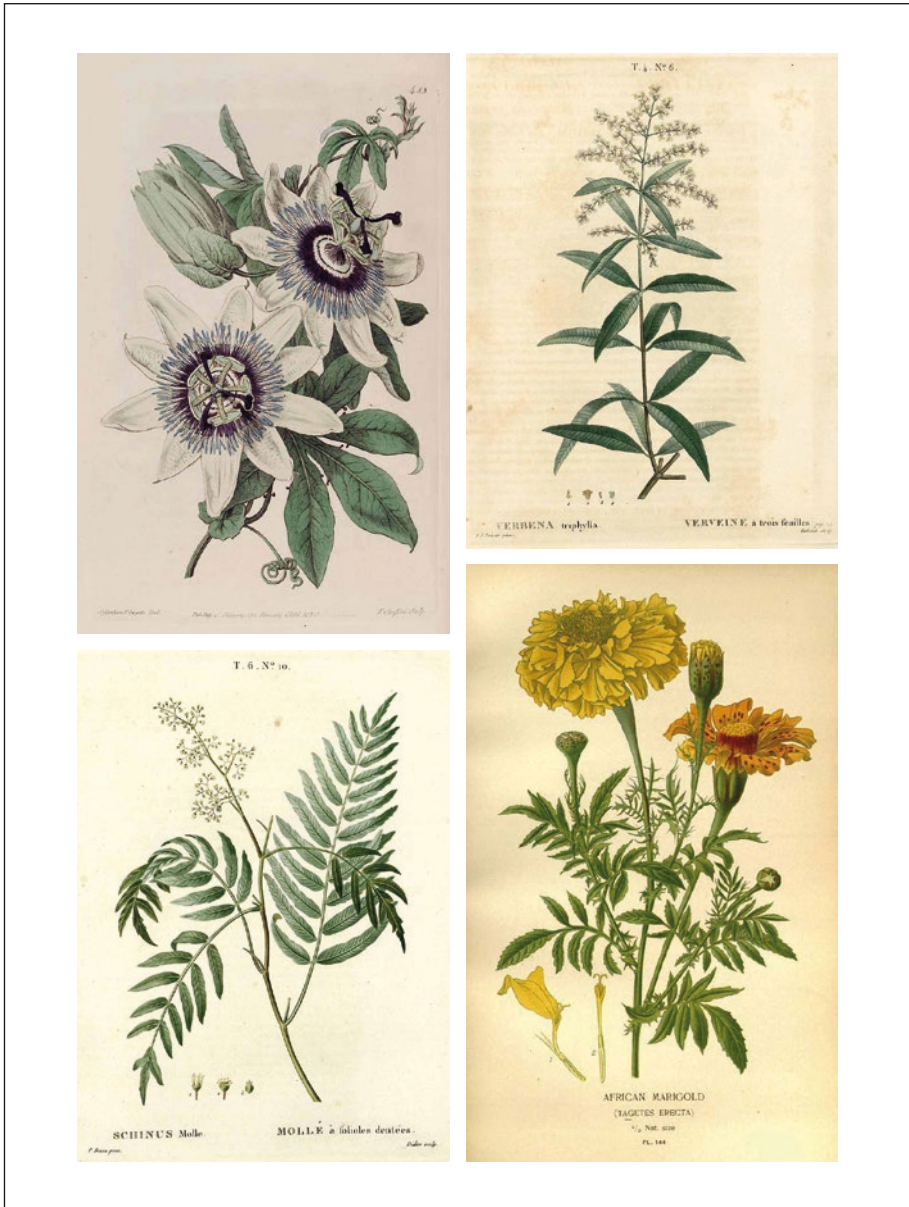
Hortus florilegium: l'arribada de les plantes exòtiques a casa nostra

NOTES: Aquestes notes pretenen destacar alguns aspectes sobre la introducció a Europa de les espècies citades.

1. Va ser descrita per Antoni Palau, professor del Jardí Botànic de Madrid ja el 1779. Va dedicar l'espècie a la dona del rei Carles IV, Maria Luisa de Parma.
2. Casimiro Gómez Ortega (1791) dona a entendre que és una planta introduïda a Europa pels espanyols.
3. «La primera especie se cria, y cultiva en algunos Jardines de Madrid, y existe en el Real Jardín Botánico. Las dos especies las cultivan en las Huertas, y Jardines de Barcelona con gran abundancia, porque fe hace comercio de fu fruto para cuentas de rosario» (Quer, 1762, p. 398).
4. Descrita per primer cop per Francisco Hernández el 1570 en el llibre *Historia de las plantas de la Nueva España*. El 1789 el director del Jardí Botànic de Nueva España, Vicente Cervantes, va enviar les primeres llavors de *Dahlia* al botànic Antoni Josep Cavanilles i Palop, del Real Jardín Botánico de Madrid, que va descriure el gènere. D'allà es van enviar llavors als principals jardins d'Europa.
5. Portat per Hernan Cortés a inicis del 1521, es va estendre ràpidament primer per Espanya i després per Itàlia, on va rebre el nom de *tomodoro* ('poma d'or'). No obstant això, la resta de països d'Europa el consideraven perillós: «Los mas de los Autores antiguos, y algunos modernos, especialmente los Septentrionales, no convienen todavía en las virtudes del Tomate; antes al contrario son de opinión que mejor se debe colocar en el número de las plantas venenosas» (Quer, 1784, p. 386). A Alemanya se'n deia *préssec de llop* i creien que servia per a atraure els homes llop. A la Gran Bretanya i França va ser una planta ornamental fins a finals del segle XVIII i als Estats Units fins al 1820.
6. Es va introduir al segle XVI. De los Ríos l'anomena «mexicanas, y por otro nombre Maravillas y Tudescas» i diu que «su flor huele a azahar. Destas ay muy pocas». Quer (1784, p. 257) ens informa que «Esta planta se debe á la curiosidad de nuestros Españoles, que por la hermosura y variedad de colores de sus flores la traxeron á España, donde vegeta con la mayor lozanía, como en suelo propio por, lo que creo que de aquí se ha comunicado á las demás Provincias de Europa».
7. Arribà a Espanya el 1559 i, a més de ser una planta medicinal, es plantava als jardins per les seves flors: «Nuestros Españoles son los que primeramente la descubrieron en Tabasco, Provincia del Reyno de Yucatan en la Nueva España, inmediata al mar Mexicano: le dieron el nombre de Tabaco por el sitio en donde le habían hallado» (Quer, 1784, p. 486). Miguel Colmeiro inclou l'espècie en el seu *Manual completo de jardinería* del 1859.
8. El nom *flor de la passió* li va ser posat pels missioners jesuïtes el 1610 per l'estructura de la flor, que té semblances amb alguns elements de la passió de crist (corona d'espines, claus...).
9. Hi ha la creença, força estesa, que va ser introduïda a Europa per Hernando Colón, fill de Cristòfor Colom, que en va plantar diversos exemplars a Sevilla, al monestir de la Cartuja, entre altres llocs.
10. «Este árbol fue trahido por nuestros Españoles del Perú á España [...] Algunos de estos que traen su origen de países cálidos han vegetado lozanamente, resistiendo á los yelos más fuertes que se padecen en Aranjuez y luego se han granado, sus simientes, se han repartido gratuitamente para su propagación por España y no pocas se han distribuido en países extranjeros, habiendo sido Aranjuez la primera escala de su aclimatación» (Quer, 1784, p. 446).
11. «Nuestro insigne Botánico el Doctor Francisco Hernández, que la observó con otras especies, o variedades del mismo género en el Reyno de Nueva España, nos dice en el primer tomo de su Historia Natural, impreso en Roma en 1561 que posee virtud discuciente y aperitiva, y que el zumo de las hojas promueve la orina, el sudor y la menstruación, cura la caquexia originada de causa fría por vicio del hígado, alivia á los hydrópicos, excita vómito. y aplicadas las mismas hojas antes de la accesión precaven el frío de las fiebres intermitentes [...]. Esta planta se cultiva en todos los Jardines de los Sitios Reales y en los de los Curiosos [...]. Hasta ahora casi solo sirve por lo vistoso de sus flores para adorno y recreo de la vista en macetas y jardines» (Quer, 1784, p. 347).
12. La introduïren els jesuïtes al segle XVI. En són comestibles tant les flors com les fulles i s'utilitzaven en la cuina americana. «Esta planta vino a España del Perú por manos de nuestros Descubridores, donde se cria con abundancia en terrenos húmedos» (Quer, 1764, p. 9).

Durant el segle XVIII, amb l'aparició de la Il·lustració, l'interès per les novetats botàniques es va incrementar moltíssim. Es van donar instruccions sobre com s'havien de transportar les plantes en vaixell i a finals del set-cents es van crear per tot el territori espanyol nombrosos jardins botànics per a adaptar al clima les plantes que arribaven d'Amèrica i altres indrets. Tots aquests jardins estaven regits pel Jardí Botànic de Madrid, creat el 1773. A Cadis era on es rebien la majoria de llavors i plantes ultramarines i, per tant, es va determinar que fos el seu jardí botànic, dependent del Col·legi de Cirurgia de l'Armada, qui fes la recepció d'espècies, «desde donde se remitan convenientemente los pies duplicados, y demás que vayan duplicando al resto de España, y con preferencia a su tiempo a Valencia [1777], Málaga [1784], Madrid [1773], Aranjuez e Islas Canarias [La Orotava, 1788]» (Puerto, 2002).

FIGURA 1. Algunes de les espècies americanes introduïdes a Europa gràcies als nostres botànics (*Passiflora caerulea*, *Aloysia citriodora*, *Schinus molle*, *Tagetes erecta*)

FONT: *Plant illustrations* (<http://www.planillustrations.org>).

***Hortus florilegium*: l'arribada de les plantes exòtiques a casa nostra**

Els Jardins d'Aranjuez i les seves dependències van ser un dels primers focus de difusió i coneixement de les plantes ornamentals. En els seus vivers, el 1799 els jardiners Claudio i Esteban Boutelou van cultivar diverses espècies que es regalaven gratuïtament als subscriptors de la publicació periòdica *Semanario de Agricultura y Artes*. Entre elles hi havia diverses espècies americanes, com els cordons de gitana (*Amaranthus caudatus*), la caputxina (*Tropaeolum majus*), el clavell d'agost (*Tagetes erecta*), la flor de nit (*Mirabilis jalapa*) o la balsamina (*Impatiens balsamina*).³ Els germans Boutelou també van ser els introductors de nombrosos arbres que posteriorment es van utilitzar a bastament per a ornamentar la majoria dels jardins i passeigs de l'Estat. Entre d'altres, cal indicar el negundo (*Acer negundo*), la catalpa (*Catalpa bignonioides*), l'acàcia de tres punxes (*Gleditsia triacanthos*), el liquidàmbar (*Liquidambar styraciflua*), la magnòlia (*Magnolia grandiflora*), el tulíper (*Liriodendron tulipifera*), la robínia (*Robinia pseudoacacia*) o el xiprer dels pantans (*Taxodium distichum*), que es van plantar per primera vegada entre el 1780 i el 1792 (Boutelou, 1807).

També cal destacar l'activitat aclimatadora del Jardí Botànic de Puçol, a València. Creat el 1777 per l'arquebisbe Francesc Fabian, va desenvolupar una gran tasca en els darrers anys del set-cents. Amb llavors arribades des de Madrid o directament des de Mèxic, van aconseguir naturalitzar diverses plantes alimentàries, com l'alvocat (*Persea americana*), el xirimoier (*Annona cherimola*), el cacauet (*Arachis hypogaea*), el papaier (*Carica papaya L*) o la guaiaba (*Psidium guajava*); o medicinals, com la berbena (*Verbena jamaicensis* = *Stachytarpheta jamaicensis*), diverses espècies de sàlvia (*Salvia sp.*) o la marialluïsa. També van experimentar amb alguns arbres que posteriorment s'utilitzarien en jardineria, com l'arbre del corall (*Erythrina corallodendron*), la tuia oriental (*Thuja orientalis*), el pebrer bord o el cedre del Líban (*Cedrus libani*) (Sendra, 2000).

També el Jardí Botànic de Barcelona, el 1815, ja preveia disposar d'una zona amb plantes ornamentals, «un hermoso quadro para las flores de jardineria, de recreo o de adorno», encara que només destinades «para exercitar las manos de los discípulos de la escuela de dibuxo» (Bahí, 1815).

Entre aquests jardins d'aclimatació es va produir un important intercanvi de llavors i plançons, i alhora es facilitava molt que els afeccionats introduïssin en els seus jardins espècies exòtiques, cosa que va accelerar el procés d'aclimatació de les espècies al territori.

Fins al primer terç del segle XIX, doncs, la producció i la comercialització de plantes ornamentals estaven limitades a alguns horticultors dels voltants de les grans ciutats, com Barcelona, Madrid o València, que, a més dels seus conreus

3. En el document original, els noms comuns castellans utilitzats són, per ordre: «moco de pavo, capuchina, clavelón, don Diego de noche y Nicaragua».

d'horta, també cultivaven alguns tipus de plantes i flors tradicionals utilitzades en els jardins, com els lliris, les violetes, els rosers o els lilàs.⁴

Mentrestant, a Europa s'imposaven noves modes en jardineria que incloïen un gran nombre de plantes exòtiques de tots els indrets de la Terra.

3. LES NOVES MODES EN JARDINERIA

Va ser William Chambers qui va començar a utilitzar plantes exòtiques als seus jardins. Aquest paisatgista anglès d'origen suec va ser l'introduïdor d'elements orientals als jardins paisatgistes, especialment als Jardins Reials Botànics de Kew (Londres), que ell va redissenyar per a la vídua del príncep de Gal·les a mitjan set-cents i on va fer construir la famosa pagoda el 1761. Alhora hi va introduir nombroses espècies exòtiques, com l'au del paradís (*Strelitzia reginae*), el freixe xinès (*Fraxinus chinensis*) o la tuia oriental (*Thuja orientalis*).

Ja entrat el vuit-cents, John Claudius Loudon (1783-1843) va proposar modificar l'estil paisatgista incorporant-hi alguns elements de la jardineria formal i defensant la plantació del jardí només amb espècies exòtiques per tal que fossin reconegudes com a obres d'art diferents de la natura (1832). El nou estil, denominat eufemísticament «jardinesc» pels defensors del paisatgisme, no era més que un estil eclèctic on tot s'hi valia.

Alhora, els perjudicis mediambientals que van acompanyar la revolució industrial i el desenvolupament de les teories higienistes, van afavorir, per una banda, l'aparició dels primers jardins públics i, per l'altra, la construcció de segones residències enjardinades a les poblacions properes a les grans ciutats com a lleure de la burgesia. Ja el 1810 el paisatgista britànic Humphrey Repton escrivia: «[...] a les rodalies de cada ciutat i població industrial, noves cases i vil·les estan creixent, i aquestes, amb uns pocs acres de terreny, exigeixen totes les facilitats que tenen les grans finques camperes».

A Espanya, a les grans ciutats aquest procés fou similar, com ho demostra la gran profusió de torres que es van construir a mitjan segle XIX a Gràcia, Sarrià o les Corts, al voltant de Barcelona, o als Carabancheles, a Madrid. Referint-se a Sarrià, el 1852 un diari de l'època informa:

Sus cercanías están cuajadas de quintas o casas de campo, conocidas con el nombre vulgar de torres, las cuales bien podrían llamarse casas de recreo, por ser la habitación de verano de una buena porción de pudientes

4. Montse Rivero, Josep Montserrat i Neus Ibáñez han estudiat les plantes utilitzades a Barcelona a l'inici del set-cents (Rivero, 2009). Per a les plantes ornamentals dels segles XVI i XVII, vegeu Armada i Porras (1991).

***Hortus florilegium*: l'arribada de les plantes exòtiques a casa nostra**

y gente acomodada de la vecina ciudad [...]. Es lo más a propósito para los tiempos de holganza y para restablecer la salud (*El Áncora*, Barcelona, 26 de gener de 1852).

Per acabar, l'interès per la jardineria es va generalitzar gràcies a la publicació de revistes especialitzades en horticultura, com *Gardener's Magazine*, editada el 1826 a Londres per John Claudius Loudon, que ajudà molt a divulgar les plantes exòtiques. Defensava l'ús d'hivernacles als jardins per a cultivar-hi les plantes provinents de climes tropicals.

Va ser el 1836 que el paisatgista i arquitecte Joseph Paxton dissenyà i construí el primer hivernacle modern a base de ferro i vidre, el Victoria Regia House, a Chatsworth, per a fer-hi florir la *Victoria amazonica*, cosa que no aconseguí fins al 1849.

Les primeres exposicions universals (Londres, 1851; París, 1855, i d'altres) també van marcar tendència en l'ús de rareses botàniques en jardineria. És força interessant la història del disseny de l'estructura del Crystal Palace, seu de la primera Exposició Universal, a Londres. Va ser dissenyat pel mateix Paxton, que es va inspirar en el revers de les fulles de nenúfar gegant (Pueyo, 2015).

FIGURA 2. Paisatgistes anglesos que van introduir les noves modes jardineres del segle XIX en les quals es prioritzava l'ús de les plantes exòtiques en els jardins (d'esquerra a dreta): William Chambers, John Claudius Loudon i Joseph Paxton

FONT: Viquipèdia.

Al nostre país aquestes influències es van anar imposant, com a la resta d'Europa. Alguns membres de la noblesa il·lustrada, grans amants de la ciència i la botànica, disposaven de grans jardins dissenyats seguint els dictats neoclàssics del moment, on plantaven espècies exòtiques i rareses botàniques. Era el cas de Joan Antoni Desvalls, marquès de Llupià, un dels fundadors de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona i propietari del Laberint d'Horta, on ja el 1817 s'hi ressenya l'existència d'alguns exemplars escassíssims als nostres jardins, com els arbres del paradís (*Elaeagnus angustifolia*), les acàcies de tres puntes, les robínies (*Robinia pseudoacacia*), els pebrers bords, els bonduc (*Caesalpinia bonduc* [L.] Roxb), els castanyers d'Índies (*Aesculum hippocastanum*), les catalpes o les magnòlies (Galobardas, 1817). També tenim informació de la presència d'espècies exòtiques a la torre Gironella.⁵ A Madrid, el duc d'Osuna,⁶ propietari de l'Alameda de Osuna i el Capricho, n'era un gran col·leccionista i va presentar una gran quantitat d'espècies estranyes a l'Exposició General de Agricultura de Madrid, el 1857. Tots ells eren persones molt ben relacionades amb el món científic i obtenien les llavors principalment dels jardins botànics i d'aclimatació, tant dels espanyols com dels estrangers.

No obstant això, a part dels científics i d'algunes minories il·lustrades que estaven al corrent dels estudis que es feien sobre la botànica i l'abundant informació recollida a les primeres exposicions universals, el primer contacte amb les plantes forasteres que va tenir la població va ser a través de viveristes francesos que les comercialitzaven directament. Tenim notícia que ja el 1828 el florista i *pépiniériste* francès Porte va traslladar a la capital «un completo surtido de plantas exóticas traídas de los países extranjeros, así como de la Nueva Holanda [Austràlia], del Cabo [Sud-àfrica] y del Japón»; entre elles destacaven camèlies i magnòlies «de las mas raras» (*Diario de Avisos de Madrid*, Madrid, 26 de desembre de 1828). També el 1839 el jardiner Pellorce de París informava al diari *El Constitucional* de la seva arribada a Barcelona amb una col·lecció de plantes procedent d'Austràlia que posava a la venda. Eren plantes «muy esquisitas, como son: la camelia, acelia [no sabem del cert quina planta és], metrosideros, pitosporom, andròmeda [*Andromeda polifolia*], magnolia grandifolia, kalmia, “pivoine” (árbol) [*Paeonia sp.*, peònia llenyosa] muy rara, rododendro, hortensia, etc. y mas de 200 especies de rosales muy raros y que hace muy poco que se conocen [...]» (*El Constitucional*, Barcelona, 2 de desembre de 1839).

5. L'edifici principal encara es conserva i és la seu del Col·legi Santa Dorotea - Salesianes al passeig de Sant Joan Bosco, a Sarrià.

6. Entre el 1787 i el 1839 es va construir el Parque del Capricho dins l'Alameda de Osuna, a Madrid. El 1844 va passar a ser-ne propietari Mariano Téllez Girón, duc d'Osuna, que va morir arruïnat el 1882.

***Hortus florilegium*: l'arribada de les plantes exòtiques a casa nostra**

Possiblement, en un moment en què el ferrocarril encara no s'havia construït, el transport d'un volum tan gran de mercaderia delicada es feia per via fluvial fins a Seta (Occitània) i d'allà, amb vaixell de cabotatge fins a Barcelona. El costum dels horticultors francesos de venir a vendre plantes exòtiques a Espanya va durar fins més enllà de la primera meitat del segle XIX i el 1868 encara tenim constància dels viatges de l'horticultor francès Martin a Madrid per a oferir els seus productes (*La Époque*, 1868).

A poc a poc, a partir de la dècada del 1840, a les ciutats més importants de la Península, especialment a Madrid, Barcelona i València, iniciaren la seva activitat els primers productors de planta ornamental, que van subministrar les plantes que demanava la burgesia per a embellir els seus jardins.

4. ELS PRIMERS VIVERISTES ESPANYOLS

Als Països Catalans, els primers productors que van adquirir un cert renom durant els anys 1850 i 1860 van ser els valencians Rafael González Valls, Lluís Corset, Joan Bautista Berenguer i Vicent Roca Bonora i els catalans Mario Graffi i Ventura Vidal.

Aquests professionals tenien un perfil similar, ja que tots ells compaginaven la producció hortícola amb la de planta ornamental, com es comprovava en els seus catàlegs. Aclimataven tant plantes alimentàries, especialment fruiters, com plantes exòtiques. Tots ells eren persones amb una sòlida formació científica i membres actius d'entitats acadèmiques com la Societat Econòmica Valenciana d'Amics del País o, com Vicent Roca, de les societats d'horticultura de París, Gant, Bordeus o Tolosa. Tots van viatjar per diversos països d'Europa per tal d'estudiar les noves espècies i importar-les a casa nostra. Entre les plantes importades hi havia camèlies, rododendres, cactus, *Ericas*, fúcsies, amaril·lis, *Crinum sp.* azalees i passiflores. Es va portar un exemplar desconegut d'*Amarylis josephinia* (act. *Brunsvigia josephinia*). És força reveladora la descripció que Vicent Roca fa dels seus viatges (1842):

Que deseo de proporcionar a nuestro bello suelo el sin número de plantas que nos son desconocidas y que con ventaja de la ciencia se cultivaban en las Cortes de Francia e Inglaterra [...] tiene hechos ya dos viajes [...] uno a la Ciudad de Lion trayendo varias plantas tanto desconocidas como apenas propagadas. [...] En primero de septiembre último, [va decidir] pasar a Paris. Del Jardín de Plantas de aquella Ciudad posee hoy la nuestra al pie de mil plantas que con gran dispendio y con no pocas dificultades ha logrado felizmente hacer llegar a esta Ciudad.

Alguns d'ells tenien càrrecs públics relacionats amb l'administració, com González Valls, que va ser vicepresident de la Junta de Comerç de València,

o Juan B. Berenguer, que era membre de la Junta d'Agricultura i director de «Paseos» de l'Ajuntament de València el 1847, o Ventura Vidal, que als anys cinquanta va ser comissari regi per a l'agricultura de les províncies de Tarragona i Lleida.

Rafael González Valls (València, 1800-1853) era el propietari de l'Hort dels Caputxins, que va adquirir als anys quaranta durant el procés desamortitzador. Va iniciar el negoci d'aclimatar i comercialitzar plantes exòtiques ja el 1830 i va ser el primer a fer viable el cultiu de la «piña de Indias o ananás» el 1849 (*Revista Enciclopédica*, 1849). A més a més de tenir un important negoci de cultius hortícoles, a poc a poc va anar ampliant la producció de plantes exòtiques, amb la qual cosa va elevar «su hermoso jardín a la altura de los grandes establecimientos de floricultura de Gante y Bruselas» (*Revista Enciclopédica*, 1849). El 1852 va publicar un catàleg de les seves produccions (Anton, 1865, p. 63). També va ser un importantíssim industrial de ceràmica vidriada. El 1856 els seus hereus van posar a la venda l'Hort dels Caputxins i el nou propietari va continuar el negoci, atès que el 1859 tenim notícia de la publicació d'un nou catàleg de plantes (*El Clamor Público*, 1856).

Un altre pioner de la producció de plantes per a jardineria va ser Lluís Corset Royo († 1879). L'Hort d'en Corset (ciutat de València) tenia fama com a «vivero de árboles frutales y de paseo, así como de plantas de toda especie», com s'especificava en la visita que hi va fer el duc de Montpensier el 1852. El seu viver era famós pels bulbs; el 1849 hi va plantar els primers moniatos. Es va especialitzar en la cria de la cotxinilla i en l'*Eucaliptus globulus*, arbre utilitzat com a símbol revolucionari durant La Gloriosa, el 1868, i anomenat arbre de la llibertat, que va plantar a la plaça actual de l'Ajuntament (*Las Provincias*, València, 10 de febrer de 1868). Va viatjar per l'estranger, d'on va importar diverses espècies, com ara «robustos frutales de delicadas clases, numerosas colecciones de magnolias, notables por su flor, árboles maderables y gran número de flores». El 1836 va publicar un catàleg de les seves produccions, considerat el primer de la Península i que va reeditar el 1868 (Ballester-Olmos, 2002). Va participar a l'exposició hortícola valenciana del 1850 (Exposición, 1850) i a l'Exposició General de Agricultura del 1857, en aquest cas només amb productes hortícoles. Va ser nomenat honoríficament «jardiner aclimatador» per la Societat Econòmica Valenciana, juntament amb Vicent Roca, i publicà amb Felix Robillard una memòria sobre el blat de moro. El 1863 se li va encarregar aclimatar el cuc de seda de l'ailant (*Bombix cinthia*).

En la mateixa línia, Joan Bautista Berenguer i Ronda (1791-1863) tenia una empresa de producció de plantes, ja esmentada el 1838, a l'antic hort del Patriarca, a València ciutat. El seu jardí d'aclimatació estava considerat el «más próspero de España y, probablemente, del extranjero». Pascual Madoz el descriu com «un jardín de aclimatación de los nopales para la cría de la cochinilla [...]. Abundan sin embargo las plantas exóticas y caprichosas,

***Hortus florilegium*: l'arribada de les plantes exòtiques a casa nostra**

particularmente de América [...]» (Madoz, 1849). Va ser l'introductor a Espanya de la «caña brava» o canya de bambú (*Bambusa sp.*) (Ballester-Olmos, 2002) i del nesprer (*Eriobotrya japonica*), que inicialment s'utilitzava com a planta de jardí.

Finalment, cal citar Vicent Roca Bonora († 1856 ?), que tenia al seu hort «infinita variedad de flores, árboles y arbustos, y colocadas las plantas en la más ordenada simetría» (Madoz, 1849). El 1853 va ser nomenat jardiner de la Real Casa, amb el privilegi de poder utilitzar les armes reials al seu establiment. El 1845 va viatjar a la capital per a oferir les seves plantes, com ara «rododendros, azaleas, metrosideros, gardènies, camèlies y otras diferentes» (*Diario de Avisos de Madrid*, 1845). La seva arribada va crear molta expectació i va ser recollida per la premsa local, que lloava la iniciativa: «Valencia, cuyo benigno clima es tan a propósito para la propagación de plantas exóticas, se vaya despertando el interés y el gusto en generalizar este nuevo ramo de la industria» (*El Espectador*, 1943). Va ser membre del jurat de l'Exposition d'Agriculture organitzada per la Société d'Horticulture de la Gironde el 1853.

Roca va introduir moltes espècies ornamentals, com ara la *Bougainvillea spectabilis* el 1841 amb Andrés Sancho. Segons els cronistes de l'època, l'any 1854 va fer florir una orquídia de difícil cultiu com era la *Stanhopea oculata* i a l'inici dels anys cinquanta va aconseguir aclimatar la *Bilbergia speciosa* (*B. amoena*) i la planta aquàtica victòria règia el 1853, gràcies als esforços del seu jardiner, Gustau Chonquet (La Comisión..., 1853).⁷ Va publicar un primer catàleg de plantes «exòtiques e indígenas» sense datar, del qual es va fer una segona edició el 1855 (Anton, 1865). Va morir abans del 1857, ja que a l'Exposició General de Agricultura de Madrid, en què la seva empresa va participar amb moltes plantes, s'hi anuncia la vídua de Vicente Roca. Més tard va continuar l'empresa el seu fill Vicent Roca Soler (1843-1891).

A Barcelona, el principal productor va ser Ventura de Vidal, que el 1853, en terrenys de la seva propietat a Sant Joan Despí, va crear l'escola Establecimiento General de Cultivos y Enseñanza Agrícola de El Carmelo, que va funcionar fins al 1861.⁸ Pretenia que l'establiment ensenyés l'ofici d'agricultor, hortolà i jardiner a joves de tot Espanya principalment a través de la pràctica. Alhora també actuava com a viverista i comercialitzava arbres, llavors i plantes. Va idear una manera de finançar el negoci mitjançant una subscripció: acceptava capital a canvi de vegetals produïts a la finca. En la seva vessant d'empresa, El Carmelo oferia construir tot tipus de «huertas, jardines, vergeles, paseos, alame-

7. És un dels noms comuns de *Victoria amazonica*, també anomenada lotus gegant o nimfa reial. Després d'alguns intents, la va cultivar per primer cop de manera viable el jardiner anglès Joseph Paxton el 1849, cosa que demostra la rapidesa amb què arribaven a Espanya les noves espècies exòtiques.

8. Vegeu més informació a: http://taller.iec.cat/jardins/veure_entitats_un.asp?id_entitats=3.

das y bosques de utilidad y recreo, y de cualesquiera plantíos», així com elaborar «planos y diseños de las más elegantes y cómodas plantaciones» (*Diario Oficial de Avisos de Madrid*, 1853), i s'hi orientaven els clients sobre els models de màquines més modernes i les espècies de flors i fruites més adients per a cada circumstància. El jardiner major era Juan Bautista Richiero. L'any 1858 va presentar els resultats de les seves experiències amb l'igname o nyam xinès (*Dioscorea batatas* Decne.) i el nyam japonès (*Dioscorea japonica* Thunb.) a la Societat Econòmica Valenciana.

Menys informació tenim de Mario Graffi, jardiner i viverista que el 1854 publicà un catàleg de les seves produccions (Graffi, 1854). Tenia el negoci a Sarrià i estava especialitzat en el cultiu de rosers, camèlies,⁹ rododendres i altres espècies exòtiques.

La majoria d'aquests industrials van col·laborar en l'organització de les primeres exposicions de plantes ornamentals que es van fer al país. Sens cap mena de dubte, aquestes mostres públiques de plantes i flors van ser el principal vehicle per a divulgar les noves espècies que arribaven dels països exòtics, ja fos directament, ja fos a través d'altres països europeus.

5. LES PRIMERES EXPOSICIONS DE PLANTES I FLORS

La dècada del 1850 va ser una època de gran activitat política de l'Estat per a fomentar la modernització de l'activitat agrària. El 1849 es van nomenar les primeres juntes d'agricultura a totes les províncies de l'Estat, que van afavorir la creació de les primeres escoles agrícoles i van prendre diverses mesures per a modernitzar i potenciar el sector agrícola. Alhora, es va organitzar a Madrid un congrés amb representants de totes les regions per a estudiar els diferents aspectes de l'agricultura. Aquest esdeveniment està considerat el primer congrés organitzat a Espanya. Anys abans, el 1846, ja s'havia creat a Madrid l'Escuela de Ingenieros de Montes i el 1855 es va posar en marxa a Aranjuez l'Escuela General de Agricultura per a formar el futur cos d'enginyers agrònoms. És en aquest ambient de plena ebullició agronòmica que s'organitzaren les primeres exposicions de plantes ornamentals, que van culminar en la gran Exposición General de Agricultura que s'organitzà a Madrid el 1857.¹⁰

La primera exposició de planta ornamental de la qual tenim constància es va organitzar a València el 1841, al local de la Societat Valenciana d'Amics del País. Els principals expositors eren noms vinculats a l'ofici, com els Roca, els Giner i els Montesinos. Les dates escollides i l'escassa il·luminació

9. El 1875 va publicar un article sobre les camèlies al número 5 de la *Revista Hortícola*.

10. Per a ampliar el coneixement sobre les exposicions científiques de caràcter nacional i local, vegeu Capel (2007).

Hortus florilegium: l'arribada de les plantes exòtiques a casa nostra

FIGURA 3. Pavelló de l'Exposició General de Agricultura de Madrid del 1857 (aiguada de Francisco Jareño) i medalla commemorativa

FONT: Biblioteca digital Memoria de Madrid. Museo de Historia.

de l'edifici van deslluir la mostra, en la qual es van exposar 21 varietats de clavells, geranis, «un amarilis obtenido de simiente, nuevo en su género», cactus, rododendres, serpentes, peruanes, heliotropis, hortènsies i altres (*Eco del Comercio*, 1841). Tres anys després, el juny del 1844, la Sociedad Matritense de Amigos del País organitzava una exposició a la capital de l'Estat (*El Católico*, Madrid, 5 de maig de 1844).

L'any 1845 es va repetir l'exposició valenciana, on van destacar «la in-finidad de claveles, raros algunos, hermosos todos, [...], cactus, pelargónios y metrosideros» (*Diario Constitucional de Palma*, 1845). Entre aquest any i el 1850, cada any es va organitzar una exposició a València. Com es pot comprovar en les publicacions de l'època, són constants les referències a plantes noves i exòtiques. Així, el 1848 Vicent Roca presentà «cincuenta y dos variedades de claveles, entre ellos ocho enteramente nuevos. D. Vicent Beneito, tan afanoso en la aclimatación de las plantas exóticas en el huerto que cultiva con laborioso afán, ha ofrecido [...]» (*El Fénix. Periódico Universal*, 1848). «Los floricultores viajan al extranjero en busca de una especie nueva, o de una variación rara» (*El Herald*, Madrid, 3 de maig de 1847).

Amb referència a l'exposició valenciana del 1850 es diu que «casi todas las plantas eran desconocidas para el público y solo por las noticias que vamos a dar se vendrá en conocimiento del mérito de muchas de ellas en las cuales solo se fijaba la atención de los inteligentes» (Exposición, 1850).

Màlaga també s'apuntà a la moda d'organitzar exposicions per a donar a conèixer espècies noves introduïdes feia poc temps. En una crònica de l'esdeveniment s'informava:

Las plantas exóticas introducidas nuevamente en el país han rivalizado con las indígenas y aclimatadas hace muchos años. Las durantas, photinias, aucubas, fuscias de varias y raras especies, bignonias stans [*Tecoma stans*], jochronia tubulosa, taxonias,¹¹ petunias, salvia patens y los laurus ceraseus, metrosideros, sicocampus, pentastemun, pitósporom, laurus indicus [*Persea indica*] y otros productos del Asia y de la América interpelados con elegantes macetas de claveles ingleses y flamencos [...] (*La Española*, 1850a).

Amb una orientació similar es va organitzar el maig del 1850 la primera exposició a Barcelona. En aquell moment, els industrials del sector estaven agrupats a l'Institut Industrial de Catalunya, que va ser l'organitzador de l'esdeveniment. La mostra, encara que era modesta, va ser considerada positiva per als anys posteriors: «La exposición de este año, que no puede ser considerada sino como un feliz ensayo, servirá para ello de notable estímulo» (*El Herald*, Madrid, 8 de juny de 1850). Destacaven les espècies foranes i els cactus: «La sala es rica en flores de climas lejanos e injertos raros, especialmente del *Phylantus* con el *Speciosissimus*, y del *Ephyghylum* con el *Cercus serpentinus*» (*El Ancora*, Barcelona, 28 de maig de 1850). «Entre las plantas más notables que estan llamando la atención del público, se observan las cactees» (*El Herald*, Madrid, 8 de juny de 1850). La franja mediterrània,

11. Es refereix a alguna espècie d'origen centreamericà del gènere *Passiflora*, que produïa la fruita anomenada curuba.

Hortus florilegium: l'arribada de les plantes exòtiques a casa nostra

FIGURA 4. Aspecte de l'Exposició de Flors i Plantes de Barcelona del 1858

FONT: *La Ilustración Barcelonesa* (Barcelona), núm. 9 (1858), p. 68.

doncs, i especialment València, gràcies a les seves condicions climàtiques, va ser capdavantera de la indústria viverista de l'Estat.

La primera Exposició Universal, organitzada a Londres el 1851, i també les posteriors de París i altres ciutats, van estimular la visita de nombrosos industrials i tècnics que van explicar les innovacions que els països expositors presentaven al públic. Sobre les plantes, Antoni de Gayolà, comissionat per la Junta Provincial de Agricultura de Barcelona, informava de l'exposició organitzada per la Botanical Society: «Como explicar a V. las maravillas que vi [...] aquí se obtienen flores de los climas más meridionales al lado de los septentrionales mezcladas con las de los trópicos, flores de belleza fabulosa obtenidas de plantas parásitas» (Gayolà, 1851).

Totes aquestes exposicions van animar les autoritats a convocar una gran exposició de plantes i sobre altres aspectes vinculats amb l'agricultura. El centralisme del govern espanyol va fer que aquest esdeveniment se celebrés a Madrid el 1857.

6. L'EXPOSICIÓ GENERAL DE AGRICULTURA DEL 1857

L'Exposició General de Agricultura pretenia ser un reflex de la situació de l'agricultura espanyola i, sobretot, el mecanisme de foment que tanta falta feia al desenvolupament del camp peninsular. Els organitzadors van tenir molta cura a facilitar la participació dels agricultors de tot el país i a no limitar-la als grans terratinents i establiments de l'Estat.

Pel que fa a les espècies ornamentals, un estudi detallat ens permet fer-nos una idea no només de quins eren els principals productors, sinó també de quines espècies es comercialitzaven a les nostres regions. Aquestes plantes estaven situades en la secció primera, dedicada al cultiu, dins de la classe quarta, que incloïa «árboles, arbustos y plantas, ya sean de utilidad o ya de adorno y recreo, siempre que estos vegetales se presenten vivos y en tal estado de buena presentación que puedan apreciarse cumplidamente todas sus cualidades» (*Memoria*, 1859-1861).

En aquest treball ens limitem a estudiar les aportacions a l'exposició fetes pels principals viveristes i productors particulars, que mostraven les seves plantes per a vendre-les directament o per a recollir futures comandes. No considerem les contribucions fetes per les institucions públiques de l'Estat, com el Jardí Botànic de Madrid, els jardins del Real Patrimonio o el cos d'enginyers forestals, ni les fetes pels grans col·leccionistes, com el duc d'Osuna o Josefa María Pelayo de Nájera.

Van ser quatre els principals empresaris que van aportar plantes vives d'ornament a l'exposició: Ventura Vidal, de Barcelona, hi va exposar 259 espècies de plantes i arbres; la vídua de Vicens Roca, de València, 54 cebes i arrels i 71 plantes diverses; José Fernández, de Madrid, 25 espècies, i Felix Robillard, també de València, 13 espècies.

Les aportacions de Ventura Vidal i l'escola del Carmelo van crear expectació i van rebre molts elogis dels diaris de la capital. *La Época* (1857) indicava: «[...] pero el espositor que debia llamarnos la atención por la riqueza y variedad de sus productos, es Don Ventura Vidal». Fins i tot en els discursos inaugurals es va brindar en honor seu. Les principals plantes que va exposar van ser plantes de les «que generalmente se ponen en los jardines de invierno». ¹² En la primera meitat del segle XIX aquest tipus de jardins eren rars i molt escassos, «casi desconocidos en España» (*Memoria*, 1859). També va presentar una col·lecció de 144 coníferes, «unas plantas inmarcescibles, preciosas para los jardines», jacints, catorze varietats de patates, exemplars de nyam japonès (*Dioscorea japonica*) ¹³ —espècie aclimatada a l'establiment i amb pretensions de jugar un paper similar a la patata—, blat, llegums

12. Durant el segle XIX es denominaven jardins d'hivern els jardins en què predominaven les espècies perennifòlies amb varietats de verds i absència de flors.

13. En castellà, *ñame*.

***Hortus florilegium*: l'arribada de les plantes exòtiques a casa nostra**

i cols de Brussel·les. Moltes de les espècies feia molt poc temps que es cultivaven a Europa, com el cefaloteix (*Cephalotaxus fortunei*), introduït el 1848 a Kew, Londres. Se li va concedir una medalla d'or per la col·lecció de coníferes i al seu jardiner, Joan Bautista Richiero, una medalla de bronze.

7. A TALL DE CONCLUSIÓ

Podem, doncs, afirmar que van ser les noves modes en jardineria que ens arribaven d'Europa i que recomanaven l'ús en jardins de plantes exòtiques, i també l'increment de finques d'estiueig als voltants de Barcelona —vinculades a les teories higienistes—, les que van crear les condicions favorables per a l'aparició de la professió de productor de plantes o viverista.

Després d'aquests pioners de la primera meitat del vuit-cents, el nombre d'industrials jardiniers es va anar incrementant. Les històries dels jardiniers Oliva, Piera, Coll, de la nissaga Aldrufeu i de molts altres, són ja motiu d'una nova recerca.

BIBLIOGRAFIA

- «Advertencia a nuestros subscriptores [Sobre un obsequi de llavors de flors]» (1799). *Semanario de Agricultura y Artes Dirigido a los Párrocos*, núm. 110, p. 96.
- ANTÓN, B. (1865). *Diccionario de gibliografía agronómica y de toda clase de escritos relacionados con la agricultura*. Madrid: Rivadeneira.
- ARMADA, J.; PORRAS, I. (1991). «Las plantas de Gregorio de los Ríos». A: FERNÁNDEZ, J.; GONZÁLEZ, I. (ed. i coord.). *A propósito de la agricultura de jardines de Gregorio de los Ríos*. Madrid: Tabapress.
- «Aviso. Árboles y plantas de todas clases» (1868). *La Época. Periódico Político y Literario* (1868). Madrid: José Juanco y Cía., 19 de març, p. 4.
- BAHÍ, J. F. (1815). «Discurso dirigido por el profesor de Botánica de esta ciudad a sus discipulos, en el primer dia de su enseñanza. Inmediato al de haber leído la oración inaugural que se publicó (1ª parte)». *Memoria de Agricultura y Artes*, tom 1(2), p. 66-68.
- BALLESTER-OLMOS, J. (2002). *Huertos, horticultores y jardineros valencianos*. València: Iberflora.
- BOUTELOU, E. (1807). «Adición a la memoria publicada por Michaux sobre la aclimatación en España de los árboles de la América Septentrional». *Semanario de Agricultura y Artes*, núm. 572.
- CAPEL, H. (2007). «Las exposiciones nacionales y locales en la España del siglo XIX: medio local, redes sociales y difusión de innovaciones». A: SILVA, M. (ed.). *Técnica e ingeniería en España. IV. El Ochocientos. Pensa-*

- miento, profesiones y Sociedad*. Saragossa: Real Academia de Ingeniería / Institución Fernando el Católico.
- CARTAÑA, J. (2008). «Agronomía y geopenía». A: SILVA, M. (ed.). *Técnica e ingeniería en España. I. El Renacimiento. De la técnica imperial y la popular*. 2a ed. Saragossa: Real Academia de Ingeniería / Institución Fernando el Católico.
- Catálogo de los productos presentados en la Exposición de Agricultura celebrada en Madrid el año de 1857*. Madrid: Imprenta Nacional.
- COLMEIRO, M. (1859). *Manual completo de jardinería*. Madrid: Ángel Calleja, 3 vol.
- «Cultivo de la piña en Valencia» (1849). *Revista Enciclopédica*, vol. III, p. 288, i *El Clamor Público*, 31 de julio.
- Diario Constitucional de Palma* (1845). Palma de Mallorca, 30 de maig.
- Diario de Avisos de Madrid* (1828). Madrid: Pedro Ximénez de Haro, núm. 361, p. 1442.
- El Constitucional* (1839). Barcelona: Imp. del Constitucional, núm. 161, 2 de desembre.
- «Establecimiento general de cultivos y enseñanza agrícola del Carmelo, bajo la protección del Gobierno» (1853). *Diario Oficial de Avisos de Madrid*, 1 de novembre.
- «Exposición anual de flores» (1848). *El Fénix. Periódico Universal*, 21 de maig.
- «Exposición de flores» (1850). *La España*, 6 de juny.
- «Exposición de flores en el nuevo edificio de la Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia» (1841). *El Eco del Comercio*, núm. 2571, 15 de maig.
- «Exposición de horticultura» (1850). *El Clamor Público*, 28 de setembre.
- «Exposición hortícola primaveral del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro» (1858). *La Ilustración Barcelonesa*, núm. 9.
- FERNÁNDEZ, J.; GONZÁLEZ, I. (ed. i coord.) (1991). *A propósito de la agricultura de jardines de Gregorio de los Ríos*. Madrid: Tabapress.
- «Floricultura» (1843). *El Espectador*, núm. 749, 18 de setembre, p. 3.
- «Floricultura» (1845). *Diario de Avisos de Madrid*, núm. 729, 1 de noviembre.
- GALOBARDAS, J. (1817). *Compendio sobre el modo de sembrar, plantar, criar, podar y cortar toda especie de árboles, con su descripción y propiedades, para la conservación y aumento de los montes y arbolado y utilidad de los empleados en este ramo y de los labradores y hacendados*. Barcelona: Brusi.
- GAYOLÀ, A. (1851). «Exposición particular de flores y frutos». *La Granja*, núm. 9.
- GÓMEZ, C. (1791). *Florae hispanicae delectus sive insigniorum plantarum per hispaniense imperium sponte nascentium icones et descriptiones = Flora española selecta o colección de las plantas mas peregrinas y espontáneas de los dominios de España; ramillete primero*. Madrid: Plácido Barco.

Hortus florilegium: l'arribada de les plantes exòtiques a casa nostra

- GONZÁLEZ, R. (1848). *Informe sobre los trabajos de aclimatación de plantas exóticas, especialmente piñas ananás, realizados por D. Rafael González Valls* [manuscrit]. València: Arxiu de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia, 3 de novembre.
- GRAFFI, M. (1854). *Establecimiento de horticultura del Sr. Mario Graffi. Catálogo para el otoño de 1854*. Barcelona: Imp. de Pons y Cía.
- «Gran establecimiento de horticultura» (1856). *El Clamor Público*, núm. 3794, 2 de desembre.
- HERNÁNDEZ, A. (1570). *Historia de las plantas de Nueva España*. Mèxic: UNAM. També disponible en línia a: <http://www.ibiologia.unam.mx/plantasnuevaespana/indice_de_la_coleccion.html> [Consulta: gener 2019].
- JIMÉNEZ SERRANO, J. (1857). «Exposición agrícola V». *La Época. Periódico Político y Literario*. Madrid: José Juanco y Cía., 13 d'octubre, p. 2.
- «La Comisión de Agricultura informa acerca de la visita realizada al Jardín de Capuchinos, 13 de julio» (1853) [manuscrit]. València: Arxiu de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia, caixa 132, lligall 1, sign. 04.
- La Ilustración Barcelonesa* (1858). Barcelona: Litografía de D. Juan Vazquez, núm. 9, 1 de maig, p. 68.
- MADOZ, P. (1849). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, tom xv. Madrid: Establecimiento tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti.
- Memoria sobre los productos de la agricultura española reunidos en la Exposición General de 1857 presentada al Excelentísimo Señor Ministro de Fomento por la Junta Directiva de aquel concurso*, tom 1 (1859). Madrid: Imprenta Nacional.
- PARDO, J.; LÓPEZ, J. M. (1993). *Las primeras noticias sobre plantas americanas en las relaciones de viajes y crónicas de Indias (1493-1553)*. València: Universitat de València.
- PUERTO, F. (2002). «Jardines de aclimatación en la España de la Ilustración». *Ciencias*, núm. 68.
- PUEYO, T. (2015). *L'interès per les plantes exòtiques en la jardineria europea del set-cents i el vuit-cents* [manuscrit]. Barcelona.
- QUER, J. (1762-1764). *Flora española ó Historia de las plantas que se crían en España su autor Joseph Quer*. Madrid: Joaquín Ibarra, 4 vol.
- (1784). *Continuación de La flora española ó Historia de las plantas de España, que escribía don Joseph Quer, [...] ordenada, suplida y publicada de orden del rey [...] y con encargo y dirección de su real protomedicato por el Dr. Don Casimiro Gómez de Ortega*, tom v. Madrid: Ibarra.
- RÍOS, G. de los (1604). *Agricultura de jardines, que trata de la manera que se han de criar, conservar las plantas, y todas las demás cosas que para esto se requieren, dando a cada una su punto, compuesta por Gregorio de los Ríos*. Saragossa: Carlos de Lavayen.

J. Cartaïà

- RIVERO, M.; MONTSERRAT, J.; IBÁÑEZ, N. (2009). *Jardins, jardineria i botànica. Barcelona 1700*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- ROCA, V. (1842). *Informe de la Comisión de Agricultura sobre la colección de plantas del floricultor Vicente Roca, en respuesta al memorial presentado por éste* [manuscrit]. València: Arxiu de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia.
- SENDRA, C. (2000). «El Jardín Botánico de Puçol (1777-1824), un jardín botánico del último tercio del siglo XVIII». *Cronos: Cuadernos Valencianos de Historia de la Medicina y de la Ciencia*, núm. 3 (1), p. 93-114.